СЛОБОЖАНЩИНА В ЕКСКУРСІЯХ“

1. ВСТУПНА ПОЯСНЮЮЧА ЗАПИСКА. 2. ЗАГАЛЬНИЙ ПЛАН ЕКСКУРСІЙ ПО СЛОБОЖАНЩИНІ. 3. ЕКСКУРСІЇ ПО м. ХАРКІВ. 4. ЕКСКУРСІЇ НА ПЕРИФЕРІЇ (МАРШРУТИ Й ТЕМИ НА 10 БАЗАХ ПО СЛОБОЖАНЩИНІ)

ПРОРОБЛЕНО

В ОКРЕМІЙ КОМІСІЇ ПРИ ЕТНОЛОГІЧНО КРАЄЗНАВЧІЙ СЕКЦІЇ Х. Н. Д. К. ІСТОРІЇ УКР. КУЛЬТУРИ ІМ. АКАД. БАГАЛІЯ — ПРОФ. П. КОВАЛЕВСЬКИМ, ЗА ДОПОМОГОЮ В. Ю. БІЛЕЦЬКОЇ, Л. М. ЗАЙЦЕВОЇ, М. М. КУЗЬМЕНКА ТА Д-РА СУКАЧЕВА

ЗРЕДАГОВАНО

ПРОФ. О. ВЕТУХОВИМ ТА Т. ВІДКУП

63857

№ 171195
19 6 28
X

ВИДАНО

ХАРК. ЕКСКУРСІЙНОЮ СЕКЦІЄЮ ОКРМЕТОДКОМУ

ХАРКІВ — 1928 Р.

Харк. окріт 376. Держдрукарня „Харків - Друк". Зам. 4534, тир. 1000.

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖ. БІБЛІОТЕКА ім. В. Г. Короленка

Ч. І.

ВСТУПНА ПОЯСНЮЮЧА ЗАПИСКА

1. „Що розуміється тут під назвою „Слобожанщина"

План краєзнавчої характеристики Слобожанщини орієнтується на ту територію, що для неї в 1918 р. за ред. проф. Таліева був складений „Збірник" під назвою „Природа й населення Слободської України".

2. Слобожанщину та її центр Харків досліджується, за темами типовими, як певний „край" (ц. т. господарчу одиницю)

Характеризуючи в процесі організованих екскурсій Слобожанщину, як край, що в історичному минулому уявляв собою найголовнішу передову позицію в боротьбі осілого населення з кочевниками та що в сучасному є частиною УСРР, де з'осереджується все управління нею, на перше місце ми висовуємо весь край в цілому і вже на підставі його загальної характеристики пропонуємо відзначити окремі його частини, як от місто Харків або інші видатні місцевости Слобожанщини.

Природнє, що кожна наша екскурсія мусить мати своє особливе значіння, а тому завжди і обов'язково є тематичною.

3. Мінімум тематичних екскурсій для зазначеної мети

За мінімум загальної характеристики *Слобожанщини як цілого краю* ми вважаємо *9* тематичних екскурсій такого змісту.

1. *Ознайомлення через екскурсії з м. Харковом за темами*: Природниче та стратегічне становище м. Харкова в його минулому та сучасному — шляхом екскурсії „На Соборну дзвіницю", — м. Харків, як промисловий центр в звязку з екскурсійним оглядом заводів ХПЗ, ДЕЗ та Будинку Промисловости — м. Харків, як культурно - освітній центр через ознайомлення з музеями, інституціями сан. - освіти, книгозбірнями, типовими навчальними та вченими інституціями. Нарешті м. Харків, як адміністративний центр — через ознайомлення з ВУЦВИК'ом, РАДНАРКОМ'ом, НКО, з засобами звязку м. Харкова з усією державою.

2. Екскурсії до ознайомлення *з типовим степом цілинним та культивованим* Куп'янської або Старобільської округ.

3. Екскурсія до ознайомлення *з поймовим лісом* та характерними особливостями головної водної артерії Слобожанщини — р. Дінцем в Змійовському районі.

4. Ознайомлення на екскурсіях у Валківським та Водолазьким районах *з суходольним лісом*, та з типовою переходовою формою лісу в садок — *„левадою"*, ознайомлення там же з Муравським шляхом, що мав в історії Слобожанщини дуже велике значіння.

5. Екскурсія для ознайомлення з кол. *„Святими Горами"* (а тепер Артемівською Височиною) для уявлення так *культурно - історичного значіння їх* в минулому і сучасному, як і з яскравими особливостями тої природи.

6. Екскурсія в *м. Озюм* та його околиці для ознайомлення з ним як передовим стратегичним та бойовим пунктом в колишній боротьбі зі „степом", і з природничим (особливо *геологічними*); *лісостепи цієї місцевости,* а також і з „історичним" Озюмским шляхом.

7. Екскурсія в *м. Суми,* як — центр промисловости західньої частини Слобожанщини, що виникла головним чином на підставі *цукрової промисловости* в звязку з інтенсіфікацією сільського господарства.

8. Екскурсія *в Охтирський та Богодухівський райони,* як в *центр рештків слободської старовини* та для ознайомлення з видатними краєвидома Слобожанщини.

9. Екскурсія *в Верхній Салтів* для ознайомлення з найяскравішими *археологічними рештками на Слобожанщині.* В цілому екскурсія по Слобожанщині потрібує 25 — 28 день та до 120 карб.

4. Епізодичні екскурсії по окремих базах на Слобожанщині

Для здійснення вище зазначеного комплексу екскурсій, як і взагалі для найбільшого поширення масової екскурсійної роботи по ознайомленню зі Слобожанщиною ми пропонуємо йти шляхом *епізодичних екскурсій* на більш - менш складні теми. Для цього слід заснувати принаймині *в 10 - 11 пунктах Слобожанщини екскурсійні бази* елементарного характера, що мусять *допомогати Центральній Харківській Екскурсійній Базі.* Такі додаткові бази можна заснувати в таких пунктах: а) в м. Озюмі, в м. Вовчому, в м. Сумах, в Натальївці, та в м. Лебедині — усі в звязку з місцевими музеями, б) далі в м. Охтирці, — при Технікумі, в) біля м. Змійова при Біологічній станції Суспільства Охорони Природи, г) в сл. Мерефі, в м. Куп'янському та м. Золочеві при трудових школах та нарешті, д) в Св. Горах або при Будинкові відпочинку для робітників, Донбасу, або в с. Банному.

5. Маршрути й теми до екскурсій на базах, розраховані на 1, 2, 3 дні; їх Індівідуалізація

На всіх вищезазначених екскурсійних *базах* можна буде провадити *тематичні екскурсії* так з приїзджими здалека, як і для місцевих екскурсантів.

Екскурсії на базах по своїому змістові пристосуються до *одноденних, двуденних* та *трьохденних маршрутів,* так, щоб найбільш складні тематичні екскурсії для приїзджих не вимагали більш ніж п'ять день (рахуючи з повертанням на відправний пункт).

Зміст трьохденних екскурсій взагалі буде комплексовий, бо він звичайно *складатиметься з трьох,* наприклад—таких, *тем,* 1) природні умови даної місцевости в їх сучасному та історичному минулому, 2) виробнича екскурсія найбільш характерна для даної місцевости, 3) екскурсія соціяльно - економічного, або культурно - історичного змісту, на підставі місцевих особливостей.

Але *трьохденні* екскурсії можуть присвячуватися *й одній темі* з детальною, поглибленою її розробкою. Наприклад, за допомогою с. - г. музею в Харкові передбачається провадити трьохденні екскурсії по сільському - господарству на одну тему поглибленого змісту з тим чи иншим ухилом *в залежності від індивідуальних особливостей екскурсантів.*

Одноденні екскурсії звичайно присвячуватимуться одній темі, але *розробка цієї теми провадитиметься відповідно індивідуальним особливостям екскурсійної групи,* також з різними ухилами (культурно - істор., художньо - естетичним, соціяльно - економічним та з більш менш *утілітарним* підходом).

Що ж до двохденних экскурсій, то вони займають середнє місце між вищезазначеними екскурсіями та набуватимуть в порівнянні з ними більш - менш інтенсивної екскурсійної роботи, і більш - менш поглибленого змісту.

6. Принципи локалізації та динамізму покладати в основу кожної організованої екскурсії.

Вищезазначене пропонується покласти в основу екскурсійної праці при Базі Окр. Політ. Освіти, аби забезпечити здійснення двох головних принципів організованої культурно - освітньої роботи, *принципу локалізації та принципу динамізму* екскурсійно - освітньої роботи.

Але треба не меншу увагу організаторів екскурсій звернути й на те, щоб їх культурно - освітня робота мала наукові підвалини, щоб вона провадилась досить педагогічно і методично та під контролем відповідної компетентної інстанції *).

7. Кожна екскурсія повинна мати краєзнавчий характер, т. т. прямувати до вивчення продукційних сил краю.

Усяка раціонально організована екскурсія повинна мати краєзнавчий характер. Це найкраще забезпечується вживанням в екскурсійній роботі методи обліку продукційних сил *) даного оточення (як соц. економ. одинці).

Облік продукційних сил даного оточення (краю) в процесі екскурсій перш за все відзначає соціально-економічну базу даного оточення і якщо цей облік ведеться ще й під історичним кутом зору, тоб то так, що виясняється самий процес розвитку даної соц. економічної одиниці, то тим самим вже цілком забезпечується серйозна політосвітня робота з учасниками екскурсій.

Ось чому всі екскурсії, що ми їх пропонуємо, тематичні, ось чому найбільша частина їх має комплексовий характер, ось чому вони остільки довгочасні, що на них керовники встигатимуть продемонструвати принаймні три взаємнодоповнюючі теми: а) природні умови даного оточення б) розвиток соціяльно - економічного стану края, в) та його *культурно - побутову та історичнореволюційну ролю* в житті краю.

8. Важливість для зазначеної мети й досягнення найкращих наслідків від екскурсій провадити всебічну індівідуалізацію та педагогізацію екскурсій.

Проводячи таку політосвітню роботу та пильнуючи про її успіх, керівник екскурсії в інтересах успіху діла мусить з особливою обережністю та з найбільшою обачністю *індивідуалізувати цю роботу*, тоб - то влучно сполучати її з вимогами та інтересами кожної екскурсійної групи. Не треба довірятися тому, що ці групи на перший погляд уявляють себе чимсь одноманітним по складу, віку, соціяльному становищу, загальному розвитку, то по професійним заняттям їх учасників. Завжди в таких групах можна спостерігати велику різницю інтересів що до знань в галузі тих чи

---

*) Щоб екскурсії провадились завжди цілком одноманітно, незалежно від індивідуальних якостей їх керівників, для того, щоб вони завжди мали той зміст та значення, які їм хоче надати керуюча інстанція, — для того ми пропонуємо на теми екскурсій, що провадитимуться на кожній з вищезазначених баз, *скласти листівки* в методкомі при Окр. Політосвіті вчасникам екскур. при Харк. екскурсійній базі. Складання цих листівок треба доручити особам, що особисто знайомі з місцевим матеріялом екскурсій та розробили б його на підставі певних наукових джерел. Такими листівками повинні будуть користуватись так керівники екскурсій, як і самі екскурсанти. Треба вважати особливо бажаним те, щоб ці листівки були складені на підставі музейних та инших натурального характера матеріялів тих місцевостей, де провадитимуться відповідні екскурсії. Треба прямувати до того, щоб усі музеї Слобожанщини були скористовані з метою наукового обгрунтування екскурсійної справи.

*) Під продукційними силами краю треба розуміти: 1) природні ресурси цього краю, 2) населення краю, як головний чинник, що обусловлює існування соціяльного виробництва на терені даного краю і, нарешті, 3) ті форми діяльности місцевого населення, що в них відбивається суспільне виробництво даного краю.

інших наукових дисциплін, або до того чи иншого підходу до скористування цих знань. Таких вимог екскурсантів організатори екскурсій не можуть ігнорувати, вони повинні більш-менш їх задовольнити *).

Питання про індивідуалізацію та педагогізацію екскурсій остільки важливе в галузі їх раціоналізації на умовах задоволення інтересів екскурсантів та непошкодження їх самопочування, що йому потрібно присвятити особливу увагу.

Усяка екскурсія по своїому змістові та обсягу повинна *відповідати інтересам та настрію її вчасників*, з приводу цього серед екскурсантів треба відрізняти і тих, що, дуже втомлені, потрібують переважно відпочинку, і тих, що під тягарем повсякденної втомної одноманітної роботи в часи свойого відпуску цікавляться заполучити нові переживання та яскраві враження від їх мандрівки, і врешті й тих, що захоплюються певними завданнями більш-менш утілітарного змісту, дивлячись на екскурсію, як на освітню й досить серйозну роботу. Одні прагнутимуть набути поглибленого знання, другі шукатимуть матеріялу та засобів до поширення свого світогляду через екскурсії загально-освітнього значіння. Нарешті будуть і такі, що будуть захоплені складним завданням більш-менш планового сістематичного дослідження краю.

Соціяльний склад учасників екскурсій теж не можна не брати на увагу. Тут будуть горожане, переважно службовці в ріжних інституціях, учителі та взагалі ті трудящі, що несуть велику нервову нагрузку від своєї повсякденної роботи. Тут і робітники, що завжди працюють в важких умовах фабрично-заводських обставинах. Тут і молодь старшого віку, що складається з комсомольців, учнів професійних шкіл, учнів середніх і вищих освітніх інституцій,—молодь, що працює в досить кепських умовах міського життя. Тут і учні шкіл І-го ступню. А врешті й селяне, що їдуть в город де-чому навчитися.

До кожної з цих груп керовник екскурсії повинен пристосувати або підібрати відповідний матеріял екскурсії.

Крім вищезазначеного на характер та зміст екскурсій при їх індивідуалізуванні впливатиме ще й те, якого саме місцевого походження та чи інша група. Наприклад, для тих екскурсантів, що завжди живуть, скажімо, в м. Харкові, треба утворювати переважно „сезонні" екскурсії по-за межами Харкова, рахуючись на те, що знайомство з самим Харковом вони можуть придбати в инші частини року. Навпаки для тих екскурсантів, що приїздять з села в найбільш вільний для них час, мандрівка по Харкову матиме невідкладне і першорядне значіння.

Треба відріжняти також групи екскурсантів тих, що прагнуть до переведення низки планових екскурсій, від тих, що цікавляться не стільки плановістю екскурсійної роботи, скільки накопичуванням надзвичайного матеріялу в галузі ознайомлення з особливостямикраю.

На підставі вищезазначеного Х. Екскурсійне Бюро рекомендує на вибір екскурсійним групам низку екскурсій. Так, із екскурсій по м. Харкову та його околицям, можна вибрати екскурсію відповідаючу любим завданням. Що торкається екскурсії по-за-межами Харкова, то серед них треба відріжняти довгосрочні від короткосрочних, дешеві від дорогих.

Т. ч. всі екскурсії по свойому змістові можуть бути таких типів.

а) з перевагою відпочинку над серйозною екскурсійною роботою (ідеалом в цьому відношенні був би „пересувний будинок відпочинку", що на його базі утворюються екскурсії; прикладом такого Будинку є мандрівки по р. Волзі на пароплаві Московської екскурсбази).

б) екскурсії загально-освітнього значіння (індівідуально для дорослих і дітей) з перевагою в екскурійній праці *конкретного матеріялу* та елементів динаміки (руху, активних заходів, частих змін вражінь, наявности висновків без особливого їх поглиблювання і т. інше) над матеріялом абстрактним та суто—науковим.

Найкращий матеріял для „динамичних" екскурсій дають екскурсії в природу та на виробництво. Екскурсії на теми культурно-історичні, етнографічні та по вивченню природи потрібують вже більш поглибленої екскурсійної роботи. Екскурсії художньо-естетичного змісту займають середнє місце між вищезазначеними.

Серед екскурсій з поглибленим змістом треба відріжняти екскурсії, що призначаються до розвитку будь якого окремого питання шляхом цілої низки комплексового змісту екскурсій. До них, наприклад, можна віднести краєзнавчі екскурсії за методою обліку продукційних сил краю.

9. Раціоналізація екскурсій з боку норм гігієнічно економічного характера.

Що торкається норм гігієнічно-економічного характера, на підставі яких, на нашу думку, повинно утворювати раціональні екскурсії, то з них за найголовнішим ми вважаємо такі.

Екскурсійний робочий день рахувати протягом в 7-8 годин, при чому з них тільки *2 години до обіду та 2 години після обіду* призначати до *„напруженої екскурсійної праці"*, — останні 3-4 години призначаються на пересування.

При таких умовах уся доба на екскурсійній базі розподіляється у такій приблизно спосіб: а) об 11 год. вечора *неодмінно* екскурсанти лягають спати і *встають ранком* о 7 годині; б) після сніданки, зранку, починати робочий день не пізніше 9 годин; в) перша упряжка екскурсійної роботи починається з 9 год. ранку і продовжується до 1 години дня (тільки 2 години напруженої роботи); г) з 1 год. до 2-х год. дня обід, а після того відпочинок; д) друга упряжка екскурсійної роботи починається з $3^1/_2$-4 год. дня і продовжується до 7-8 годин вечора; е) від $8^1/_2$ год. вечора до 9—вечеря, і нарешті ж) в 11 годин гасяться вогні й усі лягають спати.

Що до норм харчування, то вони обумовлюються з одного боку витратами в 1 кр. 50 коп. на день, а з другого гігієнічними умовами харчування. А саме: а) обід або взагалі *гарячі харчі* хоча б один раз на добу обов'язкові, вартістю 50-60 к. на день; б) холодна їжа складається з яєць, молока, сала, житного хліба, сиру, цукру, овочів чи фруктів (але яко мога менше м'яса о взагалі та особливо солоного та димарного, — ковбаси, то-що). Вартість усієї вищезазначеної їжі при вартісті обіду в 50 коп., легко укладається в 1 кр. 50 коп. на добу.

Довгість екскурсій з трьохденним маршрутом треба рахувати в 4-5 день від виїзду з Харкова до звороту назад. При такій умові усі екскурсії, що передбачатимуться для здійснення, потрібно перевірити на їх вартість, при чому ця вартість ні в якому разі не повинна перебільшувати 4 карб. на кожний з 5-ти днів, тоб-то *20 карб.* на всю екскурсію. Ті, що коштуватимуть дорогше, треба або зовсім усунути, або потурбоватися про їх здешевшення через зниження оплати залізничих карток.

Щоб скласти кошторис кожної екскурсії треба взяти на облік:

1. Вартість пересування по залізниці, на підводах, на авто, або пішки. Між іншим, навантаження екскурсантів пішою подорожжю не повинно за 4 дні перевищувати 4×4 в. — 16 верст. Що, більш цього, то потрібує підвод — за розрахунком одна підвода на 4 душі

с платнею в 3 карб. за 10 верст. Усього витрати на транспорт не повинні перевищувати 7-8 карб. на 5 днів.

2. Вартість харчування по 1 кр. 50 к. на кожного за 4 дні — 6 кр.

3. Вартість руководчика припадає витратою на кожного з 20 екскурсантів групи за 3 дні $\frac{3 \times 5}{20}$ в 75 коп.

4. Вартість перебування на базі: за ночівлю $3 \times 50 + 75$ коп. (на утримання екскурсбази то-що) — 2 кр. 25 к.

5. Вартість не передбаченого — 1 кр. 50 коп.

Разом 18 карб. 50 к. за 5 днів.

Гадаємо, що за 17 карб. 50 коп., тоб-то по 3 кр. 50 к. на день пересічно можна організувати більшість екскурсій навіть і самих далеких, що їх внесено *в наш план*.

10. Необхідність надати на центральній базі кожній екскурсії точне реальне оформлення.

Хар. Екскурсбаза з досить великої кількости запропонованих маршрутів повинна зробити вибір тих чи інших, що за ними був би забезпечений успіх хоча би першого сезону екскурсійної роботи. Базі потрібно *ретельно* перевірити ці маршрути з боку порівнюючої їх придатности. Цю перевірку треба зробити з боку певного визначення так довгочасности кожного екскурсійного робочого дня, як і всієї екскурсії в цілому; по друге — з боку змісту кожної екскурсії, різноманітности її дидактичного матеріялу, можливостів того, щоб керовник міг, пристосовуючись до індивідуальних вимог кожної екскурсійної групи, відмінювати зміст екскурсій, надаючи їм той чи інший ухил, хоча все ж в межах відповідної листівки, надати найбільшої еластичности організації екскурсій, яка б задовольняла і матеряльним потребам екскурсантів: відносно їх відпочинку, належної організації їх спілкожиття, забезпечення їм горячого та здорового харчування, зручних, невтомних засобів транспорту та взагалі невеликої вартости екскурсій в їх цілому.

Ч. II.

ЗАГАЛЬНИЙ ПЛАН ЕКСКУРСІЙ ПО СЛОБОЖАНЩИНІ

(А. Природничі та географічні. — Б. По обліку продукційних сил. — В. Виробничо-економічні. — Г. Сільсько-господарські. — Д. Культурно-історичні).

А. Природничі та географічні екскурсії

Для ознайомлення з минулим природніх умов Слобожанщини, з історичними змінами її поверхні та з сучасним географічним ландшафтом, повинно звернути увагу на такі сторони:

І. Геологічні виявлення Палеозойської ери

а) Кам'яновугільна формація в Озюмській окрузі по р. Мокрій Береці, біля села Петровського, по р. Береці, біля Княжого лиману, біля В. Камишевахи, по р. Корульці біля Бородаїв; в Куп'янській окр. біля села Кременного.

б) Переходові поклади від *кам'яновугільної до Пермської формації* спостерігаються в Озюмському повіті по р. Корульці, коло сел Христино та Бесарабівка.

II. Геологічні виявлення Мезозойської ери

а) Покладів *Тріасової формації* на Слобожанщині немає.

б) Поклади *Юрської формації* маються в Озюмській окрузі, почасти в Куп'янській окрузі та в Змійовському районі, а саме: від с. Протопоповки до Озюму та на захід до меж Харківщини, по р. Бритаю, по р. Береці, *на горі Крем'янець в м. Озюмі*, в Святих Горах і т. инш.

в) В крейдяну добу море вкривало майже всю лівобічну Україну, а тому *крейдяні поклади можна спостерігати в багатьох місцях Слобожанщини* на більш-меншій глибині. На поверхні вони спостерігаються на Озюмщині, Куп'янщині, Вовчій та Старобільщині. Усі поклади крейдяної та юрської доби можна спостерігати в горі Крем'янець біля Озюму.

III. Геологічні виявлення Кайнозойської ери

1. Поклади третичної формації.

а) Бучакський поверх відзначається біля В. Салтова (Вовча) та с. Савинці в Озюмській окрузі.

б) Київські та Харківські поверхи розповсюджені на Харківщині,

в) Полтавський поверх спостерігається на р. Пслі, біля Кургану та Азаку Лебединського району, біля м. Охтирки та в с. Гомельші Змійовського району й під Харковом в „Зеленім Гаю". Усі третичні поклади спостерігаються разом в довгому яру біля Верхнього Салтова (Вовчанськ. району).

2. Поклади Четвертичної формації. Спостерігаються поклади Льодового періоду в західній частині Сумськ. окр. на захід від р. Псьолу; як рештки льодової доби: терасові озера по р. Дінцю коло Змійова, Озюма; біля Охтирки, Хухрі, Лебедіна; болота та торфища в Сумськ. окрузі. Річки Слобожанщини мають характерні риси льодового періоду. Крім того спостерігається розповсюдження лесового суглинку, характерного для часів після льодової доби. Під лесом на Харківщині та Озюмщині знаходяться рештки тварин льодового періоду, тоб-то мамута, носорога, копального коня і т. інш.

IV. Сучасний ландшафт Слобожанщини

Характеризується він зразками цілинного та культивованого степу і „лісо-степом".

1) *Цілинні степи* на Куп'янщині, наприклад, Кочинський степ; на Старобільщині — при державних кінських заводах і т. д.

2) *Крейдяна рослинність* — в Св. Горах, в Куп'янській окрузі, на Вовчій.

3) *Ліси* — листвяні, глицясті та „левади" є головним чином на лівих берегах річок Дінця, Ворскли, Мерла, Оскола, біля Св. Гор, Мохнача, Богодухова, Валок і инш.

4) *Видатні краєвиди*: Св. Гори, м. Озюм, Коробови хутори біля Змійова і т. ін. по р. Дінцю; Куп'янськ на Осколі; Михайловка біля Лебедина на р. Пслі; Охтирський манастирь на Ворсклі та инш.

Б. Екскурсії по обліку продукційних сил Слобожанщини

І. Енергетичні запаси краю.

1. *Біле вугілля.* „Есхар" — гідроустановка біля м. Чугуїва; гідроустановка біля Озюму; водяні млини по річках Слобожанщини.

2. *Кам'яний вугіль*:

На р. Красній біля села Кременного, Куп'янської округи; на Озюмщині — біля с. Петровського; на Озюмщині — біля кол. Цареборисова. Бурий вугіль біля села Люботина Харк. округи.

3) *Торфища*:

а) біля м. Харкова сл. Гаврилівка та Клюквенне болото за Основою;
б) Охтирського району біля Янковки;
в) біля Сум „Галево болото";
г) коло сл. Ободи Сумської округи та инш.

ІІ. Сировинні багацтва Слобожанщини

1. *Глина*:

а) біля Н. Водолаги, Валків — району разробки ганчарної та фаянсової глини;
б) с. Знаменська Валківськ. р. (Йвани) чорна ліпна глина;
в) Стратилатівка Озюмськ. окр. вогнетривала й ганчарна глина;
г) біля с. Миколаївки Оз. окр. — глини високої якости.

2. *Крейда та вапняки*:

а) Виходи крейди по р. Вовчій (Вовч. району),
б) в Куп'янському районі біля с. Дворічного,
в) в Св. Горах,
г) біля м. Озюма,
д) біля сл. Осиповки Старобільської окр.

3. *Будівельний камінь.*

Розробка його біля с. Кам'яної Яруги Зміївського району та біля сл. Каменки Старобільської округи.

4. *Мінеральні води.*

а) Березівські мінеральні води біля Люботина Харк. окр.
б) біля м. Слав'янська рапні та солоні озера;
в) Сл. Епіфанівка Староб. окр. - мін. - вода якости рапних озер Слав'янської округи;

5. *Розробка лісів* провадиться:

а) по Харк. окр. в районах: Зміївському, Харківському (Люботин), Богодухівському та Мерефянському,
б) Сумської окр. в районі Тростянця, Лебедина та Охтирки,
в) в Озюмській окр. по р. Дінець, та
г) ведуться лісові посадки в Харк. окр. — в районах Писарівки, Деркачів, Богодухіва.

Ч. III.

ЕКСКУРСІІ ПО М. ХАРКОВУ ТА ПО ЙОГО ОКОЛИЦЯХ

(Як перший приклад до „Загального плану")

(А. Природнє оточення. Б. Харків — економічний центр. В. Харків — культурно-освітній центр).

МАРШРУТИ Й ТЕМИ.

А. Екскурсії для ознайомлення с природним оточенням м. Харкова.

„Харків з Дзвініці" та екскурсія в „Міський парк". Топографія м. Харкова та характерні для льодової доби риси місцевости.

Значіння Харкова, як стратегічного пункту в боротьбі зі степом. Зріст м. Харкова, як адміністративного та промислового центру. Рослинний світ в околицях м. Харкова.

Б. Харків, як економічний центр (в екскурсіях) *).

І. ЕКСКУРСІЇ В ЗАКЛАДИ ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТИ.

1. Обробка мінералів:

а) Керамічний завод (Кузинська вул. ч. 3).
б) Цегельний завод Комгоспу за Іванівкою.
в) Шкляний завод в Мерефі.
г) Порцеляно-фаянсовий завод в Будах.

2. Обробка металів:

а) Завод „Світ Шахтаря" (вул. Світ Шахтаря 4).
б) Завод „Червоний Жовтень" (б. Шиманського), Червоножовтнева вул. 75/77.
в) Механична майстерня Технологічного Інституту.
г) Механічно-ливарний завод Місткомгоспу (Черноглазівська вул. 21/23).
д) Канатний завод коло станц. „Баварія".

3. Машинобудування:

а) Х. П. З. (Паровозо-Будівельний Завод), Плехановська 126.
б) „Серп і Молот" — завод будування с.-г. машин, Корсиковська вул., 15.
в) ДЕЗ — Державний Електр. Зав. та Радіостанція (коло нього),
г) Велозавод, Корсиківська вул. 4,
д) Машино-будівельний завод ім. Шевченко (б. Файнберга). Основа.

---

*) Усі екскурсії на виробництва треба провадити за таким планом:
е) Характеристика основної сировини виробництва та допомічних матеріялів.
б) Простори та головні хемічні та механічні процеси виробництва та хід всього виробництва в цілому „від сировини до фабрикату".
в) Звернути увагу на знаряддя та машини, що на них ведеться обробка матеріялів.
г) Уявити загальний характер виробництва, як організованого підприємства.
д) Ознайомитися з життям трудящих на виробництві.

4. Обробка дерева:

а) Деревообр. завод (б. Марголіна), Плеханівський пров. ч. 3.

5. Хемічна промисловість:

а) Миловарений завод Вукоспілки. Нетечинська вул. 14.

6. Харчосмакова промисловість:

а) Ф-ка „Червоний Кондитер", вул. 1-го Травня 12.
б) 6-та тютюнова фабрика на майдані Руднева 7.
в) 5-та „ „ на Нетечинській вул. 37.
г) Броварня № 3 на ст. „Нова-Баварія" і броварня 1-го Травня на Панасівці (вул. Котлова 76).
д) Механ. хлібозавод, Ващенківський пров. ч. 4.
е) Млин, Чоботарська вул. 80.
ж) Млин ХЦРК, вул. Крапоткіна 13.

7. Текстильна промисловість:

а) Фабрика „Червона нитка", Журавлівка 5/6.
б) Панчошно-сукняна фабрика ім. Кутузова, Державінська вул. 44.

8. Одяг:

а) Швацька фабрика ім. Тинякова, Кацарська вул. 2/4.

9. Поліграфічна промисловість:

а) Друк. ім. Фрунзе, Донець-Захарж. вул. 6.
б) Друкарня ВУЦВК'у, вул. Лібкнехта 13.
в) Газета „Комуніст", Пушкинська вул. 31.
г) Школа поліграф. ім. Багинського, Московська вул. 19.

10. Шкіряне виробництво:

а) Гарбарня (шкір. завод) „Більшовик" (Передміст. Харків Журавлівка) і хут. Залютино (за Холодною горою).

II. ЕКСКУРСІЇ В ПІДПРИЄМСТВА КОМУН. ГОСПОДАРСТВА.

а) Водопровід, на Червоножовтневій вул. 90.
б) Каналізація, Біологічна станція, Греківська вул. (урочище Сахара).
в) Утилізаційний завод (біля боень), Качанівка, Зміївський шлях.
г) Бойні — Качанівка, Зміївський шлях.
д) Харківська електрична станція — Кузняча вул. 56/58.

III. СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРЧІ ЕКСКУРСІЇ.

1) Харківська Досвідна Станція по рільництву.
2) Харківська Досвідна Станція „Українка" по скотарству, Чугуївське шосе.
3) Деркачівський Зоотехнікум, Деркачи.
4) Виставка с.-г. машин на вул. Свердлова 37.
5) Пітомник комун. господ. коло місцевого парку.
6) Пітомник собак іщеєк, Сокольники.

В. Харків як культурно-освітній центр.

(Екскурсії в культурно-освітні заклади м Харкова).

І. ЗАКЛАДИ СОЦІЯЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.

1. Санаторії: „Помірки", „Ріпка", „Шарівка" (Гаврилівка).

2. Заклади охорони матерів і дітей: а) 1 дитяч. поліклініка, вул. Червоноармійця. (кол. Олександровська 2); б) будинок матері Пролетарки, вул. К. Лібкнехта 70; в) ясла № 4, вул. Жовтневої Революції; г) Туберкульозний диспансер № 2 (взір.) вул. Лібкнехта № 52.

3. Дома відпочинку:

а) в Сокольниках;
б) в Помірках;
в) у Васіщиві;
г) в Хорошеві;
д) в Володимірівці (кол. Натальївка) Краснок. району;
е) в Карачівці.

ІІ. ЗАКЛАДИ СОЦІЯЛЬНОГО ТА ПРОФ. ВИХОВАННЯ.

1. Трудшколи: 7-річка № 21 „Спілки Металістів", Майд. Фейербаха. 7-річка ім. Маркса з дитячим садком. 7-річка 18, пров. Яковліва 10. 7-річка 12, Заїківка, пров. Юного Ленінця 3. Дитячий садок № 8, Сапельніківський пров. 12, в районі Плеханівській вул. Колектор розподільник, М. Панасівка 25. Колонія ім. Горького, Куряж. Колонія ім. Дзержинського, кінець Журавлівки.

2. Школи ФЗУ та профшколи:

а) ФЗУ.
1) При заводі „Серп і Молот".
2) При заводі „ДЕЗ".
3) При заводі ХПЗ.
4) Школа друкарського діла (вул. 1-го Травня, 19).
б) Профшколи:
1) Перша електротехнічна (Зміївська вул. 17).
2) Музпрофшкола (вул. К. Лібкнехта, 34).
3) Автотракторна (Конюшенна вул. 68).

ІІІ. КНИГОЗБІРНІ.

1. Харків. Держ. Центр. Книгозбірня ім. Короленка, пров. Короленка № 18.
2. Центральна науков. уч. бібліотека, вул. Вільної Акад. 35.
3. Центр. Педаг. книгозб., проти Благов. церкви.

ІV. ВИЩІ ШКОЛИ.

Сільсько-господарський інститут, Медичний, І. Н. О., Комун, університет, Технологіч. інститут, Геодезичний інст., Ін. Н. Хоз. Музико-Драм.

Технікуми: Веч. роб. Технікум, Художній технікум — Каплунівська вул.

V. НАУКОВІ ЗАКЛАДИ

Астрономічна обсерваторія. Метереолог. станція. Універс. сад. Народня обсерваторія. Ботанічн. сад (Клочковська 52) та Зоологічний сад (Університетський сад).

Інститути — Праці, вул. Вільн. Академії, 6. Марксизму, Педології.
Інститут охорони матер. і дитинства, Пушкінська, 57.
„ робочої медицини, вул. Свердлова, 34.
Медико-механіч. інститут, Пушкінська, 72.

VI Екскурсії по музеях

1) Постійна промислова виставка
2) Сільсько-Господарський музей та музей при Сельбудові
3) Музей Слободської України
4) „ Археологічний
5) „ Революції
6) „ Зоологічн. й ботанічний
7) „ Анатомичний
8) „ *Обсерваторії*: а) Харк. Астр. Обс. и б) Народня Обсерв.

Екскурсії в музеї проводяться з метою або ознайомлення з самим музеєм, або з метою підготування до якої-будь екскурсії.

1. Постійна Промислова Виставка — вул. Енгельса, 8/11
Виставку розбито на сектори:
Добувальної промисловости,
Металопромисловости,
Силікатної промисловости
Хемічної промисловости
Харчової промисловости,
Обробки волокнуватих речовин (папір, шкіра, тканини),
Інша промисловість.
Виставку відчинено: 1) в неділю від 10 год. ранку до 8 г. вечора, 2) вівторками та середами від 9 г. ранку до 3 год. дня і 3) п'ятницями та суботами від 2 г. дня до 9 год. вечора

2. Всеукраїнський Сільсько-Господарський Музей - (Вул. Енгельса № 10. Телеф. 34-88) виявляє стан та досягнення різних галузів сільськ. господарства:

а) Природньо-економічні умови та сільсько-господарчі виробничі райони УСРР
б) Висновки та досягнення Досвідчих станцій УСРР
в) Рільництво — спеціяльні та технічні культури, *засоби боротьби зі шкідниками, хворобами рослин, бур'янами*
г) Електрофікація та машинізація сільського господарства
д) Скотарство — велика рогата худоба, коні, свині, вівці, птахівництво, бджільництво, шовківництво, молочарство, кормове питання, ветеринарія.
е) Лісова справа
ж) Землевпорядкування, меліорація, переселення
з) С. Г. Кооперація, колективізація
и) Мисливство та рибальство — Музей ВУСМР

Музей відчинений: у неділю від 10 год. до 5 год.,
„ у вівторок, середу, четвер — від 9 до 3 г.
„ у п'ятницю — від 12 до 6 год. веч.

2а. С.-Г. музей-виставка при центр. сельбуді складається з таких відділів:

1) економіки та організації с.-г.
2) рільництва;
3) городництва, садівництва та інших культур;
4) скотарства — з підвідділами: велика й дрібна худоба, молочарства, бжільництва й шовківництва.
5) машинізація та електрифікація с.-г-ва;
6) політосвітній з кутками: а) політосвіт-робота на селі; б) саносвітній; в) військовий; г) антирелігійний.

На весняний час влаштовано куток „Підготовки до посіву".

Екскурсії до музею обслуговують 2 постійних співробітники.

Музей-виставку відкрито щодня крім понеділка, — від 12 до 3-х год. дня й від 6 до 8 год. вечора.

3. Музей Слободської України на Університ. Горці відкритий повсяк день крім суботи та понеділка від 12 до 3 г. дня.

Теми Музею:

а) Істор. культурне значіння м. Харкова
б) Природа Слобожанщини в творах місцевих художників
в) Етнографічні риси насел. Слобожанщини
г) Загальний огляд музею

4. Археологічний Музей: (при Інституті Народньої Освіти)

Головні теми:

Неолітична доба
Скитсько-сарматська доба
Хозарська доба
Слов'янська доба

5. Музей Революції УСРР

При Музеї Революції УСРР відкрито такі відділи:

I-й від. Від селянського руху XVIII в. до робітничого руху 70-80 р. р.
II-й від. Від 90-х р. до Революції 1905 року
III-й „ Революція 1905 року
IV-й „ Між двома революціями (1907-1916)
V-й „ 1917 рік
VI-й „ Громадська війна на Україні

Музей відчинений по вівторках, середах та суботах від 12 до 6 год. вечора, а по п'ятницям та неділям — від 10 до 4 год.

6. Харківський Зоологічний Музей мешкає на Госпітальному пров. № 5, II-й поверх. Музей одкрито щодня од 10 до 4 годин, при чому про час прибуття треба заздалегідь умовитися з технічним службовцем й керівником екскурсії, як що такий потрібний.

В Музеї можна ознайомитися з світом безпозвоночних та позвоночних тварин усіх країн, з їх еволюцією; по окремих біологічних групах можна простежити турботу тварих про спадкоємців, пристосування їх до навкруги як наприклад покровне офарбування та форма. Є ціла низка вітрін шкідників сільського господарства й паразитів людини й інших тварин.

Музей закрито в червні, серпні та 1-шій половині вересня.

Оплата керівника 3 крб. і технічн. службовця 1 карб., коли без керівника — то тільки техн. службовцеві 1 карб.

7. Музей Нормальної Анатомії Харк. Медінституту. (Сумська, № 41 у дворі).

Музей-пристосовано для вивчення нормальної анатомії *студентами-медиками.*

По всіх відділах анатомії (остеологія, спланхнологія, міологія, ангіологія, неврологія) має численну кількість препаратів. Всі вони

переховуються *в бальзамуючій рідині* в банках, що стоять по шафах за склом. Кожний препарат має свій нумерок, а рядом з кожною банкою — табличка з поясненням цих нумерів. Є також і *сухі препарати* (кістяк, моделі порожняв тіла з органами, схеми кровеобігу; багато гіпсових фігур, муляжів та препаратів Цінгера; розвинення зародку, серця, мозку).

Екскурсії провадяться під проводом керовника (препаратори катедри) звичайно від 1½ до 2 год. Експонати демонструються за певною системою; екскурсія попереджується короткою лекцією про анатомо-фізіологичний склад людського тіла. На запитання екскурсантів даються керовником належні *відповіді*.

8. Обсерваторії:

а) *Харк. Астр. Обс.* Екскурсії на Х. А. О. — можуть бути не частіше як 4 рази в місяць. Треба раніше умовитись. Теми екскурсій (проф. Бирабашева) Луна, Планети, Зорі, Туманности та Зоряні кучі. В екскурсії 25 чоловік, зріст не молодше 17 років. При ясному небі екскурсії провадяться з телескопом. Керовники — Н. Барабашев, та Н. Євдокімов. Вул. К. Лібкнехта № 35, Астрономічна Обсерваторія (Университетський Сад).

б) *Народня Астрономічна Обсерваторія при музеї ім. Артема* (Вул. Вільної Акад., № 6)

Обслуговує широкі кола та аматорів астрономії. Робота йде за певним планом, по 5 основних темах (1. Сонце — джерело життя на землі. — 2. Місяць та його загадки — 3. Планетна система. — 4. Зорі.— сонця всесвіту. 5. Початок та кінець світа). Вступну бесіду и пояснення до кожній екскурсії подається керовником музею та його заступ никами.

Музей одкрито з 20 квітня по 15 жовтня 3 рази на тиждень.

VII. Харків з боку художньоархітектурного

1) Український бароко: Покровський манастир, Церква Різдва та Успенський собор. 2) Нео-укр. стиль: Буд. Худ. Технікума. 3) Стиль Ампір. Будинок ВУЦВК'у. Каплунівська церква. Університ. церква (кол.). Соборна дзвініця. Архієрейський дом. Провіянтський склеп. 4) Часів Еклектики: Вокзал Південн. залізниць. Миколаївський собор, Благовіщ. собор та будинки на Павлівськ. та Микол. площах. 5) Будинки Бекетова: Громад. бібліотека. Будинок кол. Земельного Банку. Управління Півден. залізниць. 6) Готичний стиль (Mixt): Кирха та костьол. 7) Сучасних типів будівлі: Будівлі ДЕЗ'у. Палац Праці. Будинок Промисловости. Робочі виселки.

Д. Харків, як адміністративний центр

Екскурсії в ВУЦВК, РНК, НКО, Ком. Хоз. ОКР. ВИК. Палац Праці. Транспорт та шляхи зносин.

Історія Харкова, як адміністративного центру.

Е. Екскурсії в пригороди м. Харкова

І. ОДНОДЕННІ ЕКСКУРСІЇ НАВЧАЛЬНОГО ЗМІСТУ.

1) *„Есхар"* та бір коло Мохнача.
2) *Біологічна Станція каналізації.*
3) *„Березівські мінеральні води"*.

171195

4) *Санаторій „Ріпки“.*
5) *Харківська дослідня с.-г. станція по рільництву* (Чугуївське шосе).
6) „ „ „ „ *„Українка“* — по скотарству.
7) *Фаянсова ф-ка* в Будах.
8) *Шкляний завод* в Мерефі.
9) *Зоотехнікум* в Деркачах.
10) *Броварня* — „Нова-Баварія“.
11) *Канатний завод* — на ст. „Н.-Баварія“.

II. ОДНОДЕННІ ЕКСКУРСІЇ З УХИЛОМ ПОГУЛЯНОК ТА РОЗВАГИ

12) *Хорошевське городище.*
13) *Донецьке городище.*
14) *На Клюквене болото* за Основою.
15) *В Сокольники* або *Помірки.*
16) *В міський парк* та *питомник Комгоспу.*
17) *Подоріж в „Зелений Гай“.*
18) Екскурсія в *Зоологічний сад.*

III. ЕКСКУРСІЇ ДВОХДЕННІ ПО ОКОЛИЦЯХ М. ХАРКОВА

1) *В Люботин:*
   а) на скитське кладовище, на родовище бурого вуг. і т. ін.
   б) огляд Совхоза № 1.
   в) огляд Дитячого дому ім. Шевченка.
2) *В Сковороднівку* — на могилу Сковороди.
3) *В Деркачі* для ознайомлення як зі слободою, так і з закладами що біля неї існують.
4) *В Золочів* та на *Лютівську цукроварню.*
5) *В Чугуїв* та в *Кочеток.*

В. Виробничо-Економічні Екскурсії

І. ЦЕНЗОВА ПРОМИСЛОВІСТЬ КРАЮ

1. *Добування та обробка мінералів*

а) керамична промисловість (переважно цегельна) 24 заклади по всіх округах Слобожанщини;
б) порцеляно-фаянсова фабрика в Будах біля м. Харкова, та
в) 2 шкляних заводи в Харківській окрузі.

2. *Обробка металів.*

22 заклади по всіх округах.

3. *Машинобудівництво.*

16 закладів в Харківськ. й Сумськ. округах, в тому числі Х. П. Буд. зав., Держ. Ел. зав. та завод по будуванню сільсько-господ. машин в Харкові („Серп та Молот“).

4. *Обробка дерева.*

13 закладів в округах — Харківськ., Сумськ. та Озюмськ., в тому числі 8 тартаків (пилень).

5. *Харчо-смакова промисловість*, в тому числі:

а) *11 закладів олійниць* в округах — Харк., Озюмськ., Куп'янській та Старобільській;

б) *млинарство* — 55 млинів по всіх округах;

в) *цукроварна* промисловість — 24 заклади в Харк. та Сумськ. округах;

г) *цукерні* в м. Харкові — 5 закладів;

д) *гуральництво* — 16 закладів в Харківській та Сумській округах;

е) *броварно-медоварена та крохмальнопаточна промисловість* — 10 закладів в Харківськ., Сумському та Старобільськ. округах.

6. *Шкіряне виробництво.*

8 закладів в Харк. та Сумськ. округах.

7. *Виробництво взуття* 7 закладів в Харк., Сумськ. та Старобільськ. округах.

8. *Обробка вовни* в Харк. та Сумськ. округах.

9. *Паперова промисловість* — 4 заклади в Харк. окр.; з них дві паперових ф-ки.

10. *Розробка фосфоритів* в м. Озюмі — 1.

11. *Торфови розробки* 8 закладів в Сумській окрузі.

12. *Друкарні* — 25 закладів в Харк., Сумськ., Куп'янськ. та Старобільськ. округах.

13. *Електростанцій* — 15 по всіх округах.

II. ДРІБНА ТА ХАТНЯ (КУСТАРНА) ПРОМИСЛОВІСТЬ КРАЮ

1. *Ганчарство* в 8 районах краю; найбільш видатні місцевости Межеричі Сум. окр., Н. Водолага Валк. р., Гончарівка біля м. Озюма

2. *Цегельні* — в 11 районах усіх округ крім Старобільської.

3. *Слюсарні* — по всіх округах в 8 районах.

4. *Кузні* — по всіх районах й округах.

5. *Обробка дерева* 21 заклад по всіх окр. Видатні місцевості — м. Чернетчини Сумськ. окр., сл. Тарановка Валк. р., вироби з лози в Вовчанськ. та Ольшанському районах.

6. *Ткацьке виробництво* в тому числі: а) ткацтво вовняної тканини — в 10 р. Старобільськ. окр., валяльні вироби в 7 районах Староб. окр.; б) ткацтво конопляної тканини по всіх округах Слобожанщини.

7. *Плетіння* канатів та мотузків в с. Андріївці Озюмськ. окр.

8. *Виробництво шкіряне* — по всіх округах.

9. *Виробництво гребінців* — Чупахівка Сумськ. окр.

10. *Шевці та кравці* по всіх округах.

11. *Чимбарі*, кушнірі, малярі по всіх округах.

12. *Млинарство* по всіх округах.

13. *Бжильництво* переважно в Лебединськ. районі Сумськ. окр.

14. *Садівництво* в Валк. районі та по р. Дінцю.

Г. Екскурсії сільсько-господарські

I. ЕКСКУРСІЇ В ДЕРЖАВНІ ДОСВІДНІ С.-Г. УСТАНОВИ ДЛЯ ОЗНАЙОМЛЕННЯ З МЕТОДОМ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ С.-Г. В ГАЛУЗЯХ ПОЛЕВОДСТВА ТА СКОТАРСТВА В МІСЦЕВИХ УМОВАХ

1. Харківська Досвідня Станція полеводства.
2. Сумська Досвідня Станція полеводства.
3. Іванівська Досвідна Станція полеводства.

4. Ракитянське Лісництво, питомник та Краснокутська районна школа.
5. Харківська Досвідна станція „Українка" по скотарству.
6. Деркачівський Зоотехнікум.
7. Бжільнична Досвідня Станція під Мерефою — ст. Комарівка.

II. ЕКСКУРСІЇ, ЩО УЯВЛЯЮТ ПОЛІТИКУ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ, В ГАЛУЗІ С.-Г В НАПРЯМКОВІ ПОЛІПШЕННЯ, ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ ТА МЕХАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

1. *Екскурсії в Совхози:*
а) Об'єднаний Совхоз № 1 ст. Люботин, сад 144 дес., питомник, цегельний завод.
б) Володимирське лісництво (б. Натальївське) Краснокутського району в 12 вер. від ст. Гути — 4000 дес. лісу, питомник, 90 дес. саду, племросплідник червоної німецької худоби.
в) Первухінський цукроварний завод коло ст. Гути — господарство на 7000 дес. землі; трактори.
г) Совхоз ім. Фрунзе в 18 верст. за Харківською Досвідньою Станцією; будівництво совхозу; молочарська ферма на 200 корів. Тракторизація.
2. *Екскурсії в сільсько-господарчі комуни.*
а) „Красная Звезда" в 8 верстах від станції Охтирка, село Сосновка до 300 дес. землі.
б) „Червона Зоря" 10 верст. від ст. Вовчанськ до 250 дес. землі, рільництво, насінництво, свинарство.
3. *Екскурсії в сільсько-господарські кооперативні Товариства* та Артелі для ознайомлення з тим, як селянство шляхом кооперації поліпшує сільське-господарство:
а) С.-Г. Артіль імені Чубаря на 130 дес. землі в 4 верст. від ст. Лозова.
б) „Червоний Незаможник" ст. Рижов — городництво, садівництво, виноградарство, молочарство;
в) „Надія" ст. Пересічна (Дворічний Кут) — рільництво, городництво, свинарство, кустарне виробництво (кошикове);
г) Кооперативна організація „Кооптах" від ст. Борки в 1 вер. Племросплідник різних порід курей, інкубація, вивод курчат;
д) Елеватор товариства „Насінництво".

Д. Культурно-історичні екскурсії

І. В МІСЦЯ ДОІСТОРИЧНИХ ПОСЕЛЕНЬ

Знаходять рештки та наслідки *неолітичної доби* кам'яного віку на так званих „стоянках" по р. Ворсклі в околицях Охтирки; по р. Мерлу, проти Богодухова; по р. Дінець коло Вовчої, проти Кочетка; в Озюмській окрузі біля с. Черкаське-Бішкіно, Савіниців, Петровського і інш., в околицях м. Озюму; по р. Осколу біля Кам'янки, Куп'янська та Червоного Осколу; по р. Удах коло Філіпова села під Харковом; по р. Харкову біля Великої Данилівці і т. д.

II. ЕКСКУРСІЇ В МІСЦЕВОСТІ ДАЛЕКОГО ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО СЛОБОЖАНЩИНИ

а) на могили скитсько-сарматської доби, що маються під Харковом біля ст. „Липова-Роща"; біля Лихачівки Богодухівського району, по берегах р. Ворскли та ще де-не-де по Харківськ., Сумськ. та Куп'янськ. округах;

б) на готські могили, що роскопувались на Богодуховщині, в Люботині під Харковом, в Нижн. Сироватці Сумськ. округи;

в) в велике підземне місто Хозарської доби, що на місці його стоїть сучасний Верх. Салтов Вовчанськ. району;

г) на місця часів Половецьких кочевищ з їх могилами та кам'яними бабами переважно на Озюмщині, або в сл. Печеніги Валковськ. району;

д) на могильники стародавніх слав'янських осель на Слобожанщині (городища, напр., в сл. Ніцахи Сумської окр.; або на два городищі під Харковом — Хорошевське та Донецьке по р. Уди і. т. далі.

III ЕК ОСТІ ДЕ З XVI В. ПОЧАЛИ ЗАСНОВУВАТИСЯ ПОНЩИНІ ЧЕРКАСІВ З-ЗА ДНІПРА ТА ПОСЕЛЕНЦІВ З МОСКОВЩИНИ

За ті часи велося систематичне завоювання степу через низку фортець та ліній військових заселень проти татарських наскоків. З цього боку повинно ознайомитися з історією *кожного міста* на Слобожанщині та спостерігати рештки старих часів їх життя.

Треба ознайомитися також з трьома старовинними шляхами Слобожанщини — Муравським, Озюмським та Кальміуським, що по ним татари вели свої хижі наскоки навіть до самой Москви.

IV. ЕКСКУРСІЇ В МІСЦЕВОСТІ ВИДАТНІ В ИСТОРИКО-КУЛЬТУРН. ВІДНОШЕННІ ЗА НЕДАВНІХ ЧАСІВ

1. *Екскурсії в місцевості, що їх можна скористувати для історії революційних рухів* — м. Харків за часи першої та другої революцій, м. Чугуїв, як тип військового поселення; сл. Печеніги з історією Державної Центральної в'язниці, с. Старий Мерчик Люботинського району, як місце селянського бунту за часів звільнення від кріпацтва, сл. Ново-Спасська (Пасекова) Волчанського району, що брала участь в Революції 1905 р.

2. *Місцевості видатні в етнографічному відношенні*, як наприклад:

а) місцевості де найкраще схоронився старий Слобожанський побут — с. Юнаківка Сум. округи, сл. Котельва та біля неї с. Млинки Охтирського району (зараз вони відійшли до Полтавщини), с. Мурафа Краснокутського району;

б) Місцевості де схоронились особливості російського населення, що колись переселилося на Слобожанщину. Наприклад, сл. Ніцаха, Березівка, та сл. Буди Сумськ. окр., сл. Трьохизбенське, Старобільської округи, де населення розподіляється на козаків та курщан.

3. *Сучасні найбільш типичні соц. економічні одиниці на терені сучасної Слобожанщини*, а саме:

а) міста: „Харків", „Суми" — як промислові центри, різного походження;

б) промислові слободи — Мерефа, Боромля, Ліпци, Ольшана і. т, ін.;

в) села з населенням козацького походження, наприклад Мерефа, сл. Котельва, с. Вільне (Козачье) Харків. округи, та навпаки села з населенням колишніх кріпаків, напр., кол. Пан.-Іванівка — тепер Сковородинівка, с. Моначинівка (Куп'янськ. району) як типова садиба часів Олександра І-го, Пасіковка, а також села з населенням так званих „государственных крестьян", наприклад, с Уди, с. Русская Лозовая і т. д.

4. *Місцевості Слобожанщини, що звязані з іменнями* видатних осіб та діячив: сл. Виноградное Куп'янского району (род. проф. Меч-

никова), с. Дворічний Кут Ольшанського району (род. Ковалевського М. М.), сл. Пушкарівка Сум. окр. (род. астронома Савича), м. Охтирка (поет Щоголів), сл. Бугаївка Озюмськ. окр. (род. письмен. Александрова), сл. Пришиб Змійовського району (род. письмен. Данилевського), с. Ново-Спаське Вовчанського району (род. В. Пасека видатного етнографа та археол.), біля Краснокутського род. В. Н. Каразина, с. Пан-Іванівка — Харк. окр. (могила філософа Сковороди), сл. Печеніги (род. худ. Семірадського, м. Чугуїв (род. худ. Репіна). Звичайно, з м. Харковом звязано багато спогадів про велику кількість видатних осіб.

Ч. IV.

Екскурсії по окремих базах (крім центральної)

(Маршрути й теми для 1, 2, 3 денних екскурсій)

1. База „Св. Гори" — нині Артемівська височина. — 2. Б. Озюмівська. — 3. Б. Змійвська — 4. Б. Охтирська. — 5. Б. Сумська — 6. Б. Лебединська — 7. Б. Наталівська — 8. Б. Куп'янська — 9. Б. Вовчанська — 10. Б. Мерефянська

I. МАРШРУТ НА БАЗІ (СВ. ГОРИ) АРТЕМІВСЬКОЇ ВИСОЧИНИ

База засновується в Будинкові Відпочинку (або в с. Банному).

Перша тема — культурно-історичного змісту (протягом 1 дня). „Манастирище" як передова фортеця в боротьбі культури зі „степом" в стародавні часи та боротьби з утомою та хворістю робітників Донбасу в сучасності.

Огляд: а) Будинку Відпочинку Робітників Донбасу, як зразка такого типу організацій; б) рештків колишнього манастирського життя та будинків; в) пам'ятника т. Артему.

Друга тема по ознайомленню з особливостями місцевої природи (протягом 1 дня).

Юрсько-крейдяні поклади, гори, степ, ліс та луки. Р. Донець та її доплив Оскол (бажана мандрівка на човнах).

Третя тема виробничого (або соціяльно-економічного) змісту.

1-й варіянт — (протягом 2-х днів).

Слав'янськ як курорт та його заходи до лікування. Огляд сільних та рапних озер та закладів по здобуванню соли.

Примітка: Транспортировка в м. Слав'янськ переважно — пішки, або з підводою, а відтіля до м. Харькова — потягом.

2-й варіянт — (протягом 1 дня). Ознайомлення зі станом сільського господарства в місцевих умовах за часів до і після революційної доби.

II. МАРШРУТ НА ОЗЮМСЬКІЙ ЕКСКУРСБАЗІ

1-а тема (на 1 день). Озюмський Музей та його походження. Музей, як підготовка до маршрутів з екскурсбази. Ознайомлення з природою коло Озюму. Гора Крем'янець. Поклади юрської та крейдяної доби. Річка Дінець та її місцеві особливости. Культурно-історичне значіння м. Озюму. Озюмський шлях та стародавній перелаз через р. Дінець.

2-а тема (на 1 день) виробничого змісту. Загальний начерк промисловости м. Озюму. Шкляний завод (треба окремий дозвіл). Фосфоритний завод. Копальні багацтва в околиця Озюму. Ганчарське виробництво в с. Ганчарах. Огляд гидроелектричної станції на р. Дінець.

III. МАРШРУТ НА БАЗІ БІОЛОГІЧНОЇ СТАНЦІЇ КОЛО ЗМІЙОВА

1-а тема природничого змісту. Мандрівка від станції Шебелинка до озера Ліман та біологічної станції з метою ознайомлення з річкою Дінцем, рештками льодової доби та поймовим лісом (1 дн.)

2-га тема культурно-історичного змісту. Ознайомлення з працею Біологічної Станції, з Козацькою горою, манастирцем та з історичними пам'ятниками (1 дн.).

3-тя тема виробничого змісту. Мандрівка в Змійов, ознайомлення з паперовою фабрикою. Після того — до залізничої станції (1 дн.)

IV. МАРШРУТ НА ОХТИРСЬКІЙ ЕКСКУРСІЙННІЙ БАЗІ ПРИ ТЕХНІКУМІ

1-а тема — Ознайомлення з містом Охтиркою і з його історичним минулим. Біле озеро коло Охтирки, Будинок санітарної освіти. Музей бжільництва при сільбудинкові.

2-га тема переважно природничого змісту. Охтирський манастир його минуле та сучасне. Манастирище як типовий краєвид для р. Ворскли. Водяний млин на Ворсклі.

3-тя тема переважно етнографічного змісту. Мандрівка в Хухрю, Котельву, Млинки, як місцевості, де найкраще схоронилися рештки старої Слобожанщини. Неолітична стоянка під Журавним Городище, Скельки.

4-та тема Мандрівка в Чупахівську долину, рештки льодової доби, цукроварня.

V. МАРШРУТ НА БАЗІ СУМСЬКОГО МУЗЕЮ

1-а тема. Підготовка до екскурсії при Музеї. Ознайомлення з містом Суми як центром промисловости західньої частини Слобожанщини. Роля торговельного капіталу, що його представником був Харитоненко. Околиці м. Сум (Чеховські місцевості і т. інш.).

2-а тема. Виробнича екскурсія на цукроварню, в с. Низи, або село Чернетчину, де провадиться кустарне (хатнє) виробництво дерев'яних речей (колеса).

3-тя тема, екскурсії природничого змісту або с. Ободи з метою спостереження торфяників та решток льодової доби, або в с. Шпилівку та Городища біля села.

VI. МАРШРУТ НА БАЗІ ЛЕБЕДИНСЬКОГО МУЗЕЮ

Підготовка до екскурсії.

1-а тема — с. Михайлівка — кінський завод. с. Азак і Курган — городища. С. Горки (Анненберг).

2-а тема Мандрівка на цілинний степ — Грунь.

3-тя тема виробничого змісту — сл. Межиричи ганчарна промисловість та школа ганчарного виробництва.

VII. МАРШРУТ НА БАЗІ ВОЛОДИМИРСЬКОГО МУЗЕЮ (Б. НАТАЛІЇВКА)

1-ша тема — Музей і будинок відпочинку. Володимирське лісництво. Племросплідник.

2-га тема Мандрівка в Мурафу. Етнографічні особливості місцевости. Або — в Шарівку — в Санаторій.

3-тя тема. Первухинський цукроварний завод біля станцій Гути з його с.-господарством.

VIII. МАРШРУТ НА БАЗІ КУП'ЯНСЬКОГО МУЗЕЮ

1. Природа Куп'янської округи, цілинний степ біля ст. Кисловки. Еволюція степу від давніх часів до сучасности. Вихід крейди на поверхню та крейдяна рослинність (ст. Двурічна).

2-га тема. Історично-культурного змісту. М. Куп'янське, його значіння в минулому, як стратегічного пункту. Калміуський шлях, доісторичні стоянки біля ст. Двурічної; кургани та археологичні рештки кочовищ.

3-тя тема виробничого змісту. Ст. Кременна на р. Красній. Санаторій. Води крейдяних покладів. Кам'яно-вугільні шахти. Торфища.

IX. МАРШРУТ НА БАЗІ ВОВЧАНСЬКОГО МУЗЕЮ (ПОЇЗДКА НА АВТОБУСІ)

1-ша тема переважно археологічного змісту. Верхній Салтів. Підземне місто хозарської доби. Довгий Яр, як зразок третичних покладів.

2-га тема виробничого змісту. С. Писарівка. Ознайомлення з культурними заходами колишнього земства. Цукроварня в с. Рубежному (або в Білому Колодязі).

3-тя тема. М. Вовча його минуле й сучасне; музей, історичні пам'ятки (городища). Виходи крейди на поверх і таке інше.

X. МАРШТУТ НА БАЗІ МЕРЕФ'ЯНСКОЇ ТРУДШКОЛИ

1-ша тема. Ознайомлення з Мерефою як з промисловим селом.

2-га тема. Шкляний завод, або фаянсово-порцеляновий завод в Будах.

3-тя тема. Н. Водолага, як центр ганчарства. Село Знаменське де є поклади ліпної чорної глини. Муравський шлях. Валки з садівництвом. Перекоп, Ков'яги з хозарським городищем. Ст. Ков'яги — Харків.

4-а тема. Мерефа, Ракитянське лісництво й школа. Кукулівське городище, Ординка, Огульці, ст. Огульці — Харків.

Перевірено 1948 р.

Деяка литература

І. ПО СЛОБОЖАНЩИНІ

1. *Багалій, акад.* — низка робот, що їх перелік маємо в „Систематичній бібліографії праць ак. Дм. Ив. Багалія за 50 років", уміщ. в „Ювіл. збірн." УАН'у (Київ, 1927 р.) — переважно у відділах VI, XI, XIII. — З них найголовніші: а) История колониз. Слободской Украины в XVII — XVIII вв. — б) Опыт истории Харьковск. университета — в) История г. Харькова за 250 лет его существования.

2) *Буценко.* — К вопросу районирования Украины. Х. 1925 г.

3) *Волков, Шахматов и др.* Украинский народ в его прошлом и настоящем Т. I — II. Петроград. 1916 г.

4) *Иванов П.* — „Жизнь и поверья кр. Куп. у. Х. г." Х. 1901 г.

5) *Любавский.* — „Наступл. на степь", „Историч. геогр. России в связи с колонизацией". М. 1909 г.

6) *Рубакин.* — „Ист. рус. земли" (4 в.) 1906 - 7 г. Рост. на - Д.

7) *Семенов* (ред.) — „Малороссия" — VII т. „Географ. опис. нашего отечества". Изд. 1903 г.

8) *Сладковский*: а) „Природа края как основа сельского хозяйства", т. I, 1915 г. — б) Тридцатилетие свеклосахарн. хозяйства (Гуты — завод б. Кенига). Харьк. 1913 г.

9) *Сумцов*, акад. — „Слобожанщина". Х. 1918 г.

10) *Статистический справочник по Харьк. губ.*" Х. 1914 г.

11) *Статист. щорічник Харьк. округи* — Вид. ЦСУ. 1927 р.

12) *Талиев*, проф. (ред.) - „Природа и население Слободской Украины" (Сборник). Х. 1918 г.

13) *Федоровский*, проф. — Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних. Харків, 1927 р.

14) *Фомин*, проф. — „Экономическая характеристика Украины". 1923 г.

15) *Устинов* — „Литература о Харьк. губернии" (Библ. указатель). Х. 1887 г.

ІІ. ПО М. ХАРКОВУ

(Крім зазначеного вгорі)

1) *Арнольди*, проф. (ред.) — По окрестностях Харькова. Опыт естеств. - историч. путеводителя. Х. 1916 г.

2) *Борисов.* — „Харьков в 1905 г." 1926 г.

3) *Провідник* по м. Харкову". Х. 1927 р. (Вид. Х. Наук. Тов - ства).

4) *Устинов.* — Путеводитель по Харькову". Х. 1881 г.

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖ. БІБЛІОТЕКА ім. В.Г. Короленка